

ENTORN AL PATRIMONI HIDRÀULIC DEL REGADIU HISTÒRIC VALENCIÀ

Carles Sanchis Ibor

*Centre Valencià d'Estudis del Reg
Universitat Politècnica de València*

Jorge Hermosilla Pla

*Departament de Geografia
ESTEPA (Unidad de Estudios del Territorio y del Patrimonio)
Universitat de València*

Emilio Iranzo García

*Departament de Geografia
ESTEPA (Unidad de Estudios del Territorio y del Patrimonio)
Universitat de València*

Al llarg de les següents línies es miren de plasmar algunes reflexions entorn al patrimoni hidràulic del regadiu històric valencià, les quals en bona mida sintetitzen els continguts que foren encomanats per a les dues primeres edicions del curs *El patrimoni rural com a oportunitat de desenvolupament local*. En primer terme, aquest article descriu, de manera forçosament sintètica, la situació present d'aquest conjunt patrimonial i el context social i científic en el que s'ha generat el recent interès pel seu estudi i protecció. L'esmentat curs havia de dedicar una doble sessió a aquesta matèria, una primera destinada als regadius litorals i una altra als de l'interior, per la qual cosa, l'article continua amb una anàlisi comparativa d'ambdós àmbits des de la perspectiva del patrimoni hidràulic. Finalment, s'apunten unes reflexions entorn a la protecció, l'ús i la conservació d'aquest conjunt, així com una valoració de les seues possibilitats com a recurs per al desenvolupament local.

EL PATRIMONI DEL REGADIU VALENCIÀ

Durant les darreres dècades del segle XX, i singularment, als últims 10 anys, la preservació i la valorització del patrimoni hidràulic dels regadius valencians ha suscitat un renovat interès, tant entre els experts i investigadors, com ara en importants sectors de la societat, per diverses motivacions. Per un costat, existia un bagatge de treballs i estudis que venia incrementant-se i autoalimentant-se des que, als inicis del setanta els treballs de López Gómez –entre els geògrafs– i els de T.F. Glick –entre les historiadors– obrien un nou panorama en el coneixement del espais regats.

D'altra banda, durant aquest temps, l'interès pel món rural, per la preservació dels seus valors i el seu patrimoni, va incrementar-se notablement entre amples sectors socials, com a conseqüència o reacció davant el massiu èxode rural de la

segona meitat del segle XX i l'expansió de les àrees urbanes, davant la degradació econòmica i social d'alguns d'aquests espais –tant als àmbits periurbans com a les comarques de muntanya afectades per la despoblació– i en consonància amb l'emergència de les ideologies verdes i el moviment ecologista.

Així doncs, en pocs anys, el patrimoni hidràulic del regadiu històric, com altres elements del patrimoni rural, ha atret nombrosos estudis, iniciatives de protecció i valorització i en un abast més modest, de promoció com a recurs turístic o recreatiu. El més clar exemple d'aquesta tendència és la publicació de catàlegs, una eina imprescindible per encetar qualsevol iniciativa destinada a la protecció d'aquest patrimoni. Ara fa una dècada, el principal inconvenient per a la preservació i valorització d'aquest conjunt era la manca d'inventaris que identificaren les obres més destacades i permeteren la difusió dels seus valors, la qual cosa facilitava la pèrdua de patrimoni per degradació, oblit o agressions. En a penes 10 anys s'ha procedit a inventariar un important percentatge del patrimoni conservat. Es tracta de treballs –sovint molt exhaustius– efectuats per equips d'experts universitaris o d'iniciatives locals, amb un important suport institucional.

En aquest sentit, la Unitat d'Investigació ESTEPA del Departament de Geografia de la Facultat de Geografia i Història, ha desenvolupat una línia de treballs i anàlisis geogràfics al voltant del patrimoni de l'aigua, havent inventariat, catalogat i cartografiat amb tecnologia SIG pràcticament la totalitat de la província de València i algunes comarques de Castelló. Aquesta tasca i colze a colze amb la Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià de la Conselleria de Cultura, Educació i Esport, ha permès l'edició de la col·lecció “Regadíos Históricos Valencianos”, havent-ne publicat monogràfics de les comarques de la Vall d'Aiora-Cofrents (HERMOSILLA *et al.*, 2003), la Costera (HERMOSILLA *et al.*, 2003), el Marquesat-Vall dels Alcalans (HERMOSILLA *et al.*, 2004), la Plana de Requena-Utiel (HERMOSILLA *et al.*, 2005), la Safor (HERMOSILLA *et al.*, 2005) i l'Alt Palància (HERMOSILLA *et al.*, 2005). Des de la mateixa Facultat, sota la direcció d'Enric Guinot i amb el suport de la Conselleria d'Agricultura, s'escometé l'estudi i inventari del patrimoni hidràulic de la Reial Sèquia de Moncada, la Sèquia Reial del Xúquer, les séquies de la Plana de Castelló i les d'Elx i Crevillent (GUINOT *et al.*, 1999, 2000, 2002, 2003), així com de les séquies de la vora nord de l'Horta de València, aquest últim pendent encara de publicació al moment de tancar aquest article. En ambdós casos, es tracta de treballs, que més enllà de la realització d'un inventari, efectuen un detallat estudi dels sistemes de reg, mitjançant l'estudi històric de les infraestructures i la descripció de les institucions de gestió i els principals procediments operatius. A aquests caldria afegir el catàleg de FERRI (1998) sobre el patrimoni del Camp de Morvedre, que dedica diversos capítols a les infraestructures històriques de regadiu.

En altres ocasions, els inventaris i estudis han tingut com objecte, elements concrets del sistema de reg, i d'entre tots els elements dels sistemes de regadiu, sens dubte són els molins els que més atenció han merescut. En aquest sentit, dos

autors destaquen per la seua prolixitat en dos àmbits geogràfics diferents, SENDRA (1996, 1998, 2001) pels treballs a la Marina, la Safor i la Vall d'Albaida, i BARBERÀ (1998, 2002) primer al riu de les Coves i després a tota la província de Castelló. També de vegades, treballs històrics com els desenvolupats per PÉREZ MEDINA (1999) al Vinalopó poden suplir temporalment la manca d'inventaris actualitzats o almenys facilitar-ne molt l'elaboració, sobretot gràcies a l'abundància de treballs en aquesta matèria¹.

Tanmateix, s'han elaborat altres inventaris d'elements del patrimoni hidràulic vinculats amb la captació dels recursos hídrics per al reg o l'abastiment de les poblacions. Es el cas del catàleg de les galeries drenants, conegudes al nostre territori com mines, caves o alcavons, i als països àrabs com *qanats* o *foggares*, portat a terme per la citada Unitat d'Investigació ESTEPA. Aquest treball, finançat per la Comissió Europea dintre del Programa INCO-MED, ha permès l'estudi de tota la Comunitat Valenciana, a més d'altres regions d'Espanya.

Sense assolir el caràcter d'inventari, també s'han publicat estudis o monografies comarcals centrades en altres elements singulars dels sistemes de regadiu, com ara els treballs sobre els sistemes d'elevació d'aigua del Baix Segura –nòries, sènies, *bombillos*, *sanguangos*– (DIZ *et al.*, 1986) o del Baix Maestrat (CONSTANTE, 1984).

En paral·lel a aquestes publicacions, i al curs al que pertanyen aquestes notes, es celebren altres seminaris i cursos que faciliten la difusió d'aquestes tasques d'inventari i catalogació, com l'organitzat per la Universitat Jaume I a Segorbe l'estiu de 2003 sobre *Catalogació, gestió i conservació del patrimoni rural*, o altres de caràcter anual que aprofundeixen en un millor coneixement del patrimoni cultural i natural dels sistemes de reg, com ara l'*Universitat d'Estiu de L'Horta* o el curs *L'Horta de València: patrimoni, paisatge i problemàtica* celebrat a la Nau dels Estudiants de la Universitat de València.

No és casualitat que l'Horta de València siga el principal focus o motivació dels cursos –s'hi han celebrat altres més als últims anys–, ja que els processos de degradació soferts pel patrimoni hidràulic d'aquesta comarca i la ràpida reducció superficial de l'àrea regable han generat nombroses mobilitzacions ciutadanes amb motiu de diversos projectes urbanístics –El Pouet, La Punta– i han cristal·litzat en la constitució d'una plataforma de defensa –Per l'Horta– i en una iniciativa legislativa popular alçada a les Corts Valencianes i rebutjada pel govern. És sens dubte, la comarca on més patents han estat les agressions contra el patrimoni hidràulic, però no necessàriament on les pèrdues poden haver estat més greus, ja que en altres zones més allunyades dels eixos urbans en expansió, l'oblit i l'abandó de les infraestructures han afectat també seriosament conjunts molt destacables com els regs de la Acequia de la Santa a Aras de los Olmos (Serrania), els de la Sèquia

¹ El treball coordinat per Glick *et al.* (2000) és l'obra de síntesi més recomanable. Per cabussar-se en la aquesta matèria comptem amb la completa bibliografia molinològica que detalla la pàgina web de l'AVAM: <http://www.uv.es/avam/valencia/bibmolinologia/bib.htm>

de l'Arcadeta a la Safor (Almiserà, Ròtova i Alfauir), els de l'Ermita a Chera (Requena-Utiel), els de Alboi a Genovés (Costera), els de la Acequia de los Frailes a Castielfabib (Racó d'Ademús) o els de Zarra (Vall d'Aiora), sense que les respostes o les denúncies dels habitants del medi rural tinguen el mateix ressò mediàtic.

Les Diputacions, alguns Ajuntaments, la Direcció General de Patrimoni inclús la Comissió Europea han respost darrerament a algunes d'aquestes demandes i s'han finançat actuacions de restauracions en diverses fites clau d'alguns regadius valencians, com ara la Nòria de Benijòfar i el complexe de l'Assut de Rojales i la Rueda Bernarda, l'aqüeducte del Arquillo del Convent (Chelva), el sistema hidràulic del barranc dels Molins (Ares) i el del Arroyo de Cortes de Pallás, l'Assut de la Font d'En Carròs, o la Noria de Casas del Río (Requena).

LITORAL VS INTERIOR?

Sense voler ressuscitar la qüestió del *dualisme* valencià i per motius de programació, el curs presentava dues sessions sobre el patrimoni del regadiu de les comarques costaneres i interiors del país. De seguida sorgí la qüestió si als sistemes històrics del regadiu valencià se'n podia inferir una dualitat tipològica entre els sistemes de regadiu de les comarques de ponent i llevant? O dit d'una altra manera, entre la muntanya i la plana? La topografia, o la gravetat que en diria BARCELÓ (1989), confereix unes característiques distintives als sistemes de reg, i lògicament afecta les seues dimensions i el seu disseny, això sempre ho han sabut llauradors, anivelladors, mestres d'obra i enginyers. En aquest sentit, és cert que la topografia de les serralades interiors limita el desenvolupament del reg a les estretes valls i els vessants abancalats, mentre que a les planes litorals permet l'expansió de les xarxes d'irrigació, que a l'inici del segle XX arribaren a configurar una superfície gairebé continua entre el cap d'Orpesa i el de Sant Antoni.

Per aquesta raó –seguint la terminologia de BUTZER *et al.* (1989)–, els sistemes *micro* i *meso* sovintegen a l'interior muntanyenc i els *macro*, es a dir, les grans hortes, predominen a les amples planes costaneres. Però així i tot, uns i altres, *macro-sistemes* i *microsistemes*, tampoc no resulten exclusius al litoral o a l'interior, ja que altres factors físics, socials, tecnològics o culturals, com ara la disponibilitat d'aigua o l'organització del poblament condicionen igualment la fesomia dels espais regats. Aquests factors han afavorit per exemple, la presència secular de microsistemes en moltes planes costaneres, associats al poblament islàmic i vinculats a la presència d'un aqüífer detrític ben alimentat per les serralades kàrstiques i per tant, amb abundants surgències superficials –ullals o fonts. La séquia de l'Horta de Sollana, hui enquistada a l'interior de les terres de la Séquia Reial del Xúquer, ens pot servir d'exemple. Aquests elements hídrics, culturals, socials i històrics estan tan estretament lligats al desenvolupament de grans hortes com la mateixa topografia de les grans planes al·luvials, ja que no es pot explicar la construcció de les grans hortes litorals sense considerar la presència de l'aigua fluvial i el desenvolupament urbà medieval i modern, per citar-ne alguns exemples.

De la mateixa manera, no es pot diferenciar entre sistemes interiors i litorals quan analitzem un a un els artefactes hidràulics que conformen els regs valencians. Les respostes tecnològiques a les necessitats de reg al litoral i a l'interior són molt semblants i els contrastos morfològics o tipològics al llarg del territori valencià deuen la seua variabilitat a una matriu –encara per desgranar– de factors físics, socials i històrics, molt més complexa que aquesta classificació topogràfica o geogràfica tan general.

Ara bé, si considerem els factors o processos que afecten la conservació del patrimoni hidràulic, si que trobem alguns trets suficientment significatius com per distingir –sempre a grans trets i amb algunes excepcions– entre la situació dels sistemes de reg de les comarques d'interior i els de les zones costaneres de la comunitat autònoma. Són aspectes relacionats amb el model territorial vigent, en bona proporció aliens a la dinàmica interna d'aquests agrosistemes, que influeixen de manera decisiva en la preservació d'aquests conjunts patrimonials, en llur valoració i aprofitament com a recurs turístic, científic, didàctic o recreatiu.

La pressió urbana

El territori valencià és un exemple paradigmàtic del desenvolupament desigual esdevingut en molts dels països costaners de la mediterrània, on la franja litoral, densament poblada, industrialitzada i travessada per importants eixos viaris de comunicació, presenta un important ritme urbanitzador, accelerat durant l'últim quinquenni i estimulat pels usos turístics. Front aquest creixement costaner, algunes comarques d'interior –les septentrionals– segueixen pautes demogràfiques regressives o estancades, i un escàs dinamisme econòmic. Com a conseqüència d'això, les pressions per destinar el sòl agrari a altres usos –infraestructures, residencials, terciaris o industrials– és molt menor a les zones de muntanya. I tot i això, a pesar que l'agricultura de regadiu d'aquests indrets és també molt menys competitiva.

Usos i infraestructures comunals

Precisament per aquesta escassa empenta del desenvolupament urbanístic, pel manteniment d'un model agropecuari més lligat als mercats locals i l'autoconsum, i de pràctiques quotidianes pròpies del món rural tradicional, molts sistemes de regadiu de l'interior conserven encara infraestructures i usos de caràcter comunal i pràctiques no necessàriament vinculades amb el reg, com ara fonts d'aigua potable, llavadors o abeuradors. Aquestes infraestructures romanen encara integrades en molts sistemes hidràulics de l'interior, com a mostra d'una antiga gestió comunal de l'aigua, la qual suara existí també als pobles del litoral, on el desenvolupament urbà i industrial ha foragitat aquestes antigues pràctiques de la ruràlia.

Demanda turística i recreativa

L'oportunitat d'aprofitar el patrimoni hidràulic com a recurs turístic i recreatiu està també influïda, en bona mida, per la pròpia dinàmica del fenomen turístic. Així, als espais d'interior on el turista busca moltes vegades els elements més purs de la ruràlia i el contacte directe amb la natura, els xicotets sistemes de reg de l'interior poden delectar fàcilment el visitant. Són un recurs efectiu, ben ajustat a les demandes del visitant, molt a sovint procedent del món urbà més pròxim. Més difícil resulta sorprendre al turisme urbà o litoral, tant per que no està entre les prioritats de la demanda —el visitant—, com per que l'oferta —patrimonial— rarament està emplaçada en un entorn amb suficient qualitat ambiental o arquitectònica. Així i tot, les hortes litorals, són també una opció recreativa o d'oci per als habitants de les ciutats litorals, que malgrat el trànsit a motor i les escassíssimes vies verdes, aprofiten els camins per a passejar, córrer o muntar en bicicleta.

PATRIMONI MATERIAL I IMMATERIAL

Per tal de fer una caracterització dels elements del patrimoni de l'aigua, més que per la seua localització geogràfica, cal acudir a una tipologia funcional; es a dir, elements de captació, de transport, d'acumulació, de distribució i d'ús, per recórrer allò que tantes vegades s'ha dit el camí de l'aigua. És aquest el guió més clar per descriure la tirallonga d'artefactes que dels que depèn el reg dels camps i l'emprat habitualment en aquest curs.

Així, entre els elements de captació caldria començar per enumerar les presses i assuts dels grans rius valencians, rescloses fetes i desfetes en nombroses vegades, a causa de les recurrents i devastadores crescudes; les boqueres alçades a les rambles del migjorn per derivar les aigües tèrboles, les sènies del Maestrat i les que suara existiren a centenars en hortes com la de València per auxiliar el reg fluvial amb aigües subterrànies; les nòries del Segura; els pous oberts per reemplaçar als anteriors mecanismes d'elevació; les tahones, *bombillos* i carabassins marjallencs; així com les galeries drenants o mines d'aigua (també anomenats caves o alcavons en algunes comarques) que penetren centenars de metres als relleus calcaris o es limiten a una simple trinxera als margens dels aigüamolls.

Els elements de distribució, els canals, amb caixers de terra o d'obra, no presenten una gran variabilitat tipològica, però si una contrastada terminologia jeràrquica que en cada comarca s'empra per establir l'ordre de prioritat de les canalitzacions, tant quan aquestes es destinen al reg —sèquies mare, filloles, *arrobas*, braçals, ramals i regadores o regants—, com al drenatge a cel obert —escorredors, sequiols, assarbs, *azarbes*, *azarbetas*— o sota terra —encadufats. La topografia, motiva l'adopció de respostes específiques per salvar els desnivells, com els alcavons o galeries de conducció, els aqüeductes i els sifons. La variada mostra d'aqüeductes conservats en aquest país, respon tant a variables constructives històriques com a les dimensions dels desnivells salvats, sense que influísca la posició costanera o

interior del canal de reg en qüestió. De fet, la mateixa opció de salvar un barranc amb un aqüeducte en lloc d'utilitzar un sífó, és al capdavant una qüestió que depèn de la capacitat tecnològica de la societat que impulsa l'obra, com demostra la possible manca de grans sifons anteriors al segle XVIII al territori valencià. La substitució de l'enderrocat aqüeducte sobre el Cànyoles de Canals per un sífó n'és una bona mostra, com la conversió de l'assut de la Vila de Morvedre en un sífó (FERRI-SANCHIS, 1997). En aquests sentits, caldria mirar de documentar (o rebatre!) la hipòtesi, plantejada per MARCO i SANCHIS (2003) segons la qual alguns dels sifons actuals, podrien tenir origen en assuts sobre els quals la séquia descarregava l'aigua per tornar-la a derivar a l'altra vora, afegint així al cabal del canal de reg l'aigua que circulava pel barranc o riu creuat.

Els partidors, els elements de distribució de l'aigua, presenten nombroses variants, canos i els estalladors (paletes, almenares, tercerols, regolfs, albellons...). La instal·lació d'un o altre tipus de partidor està doncs lligada als procediments operatius de repartiment del recurs: si existia la necessitat de repartir l'aigua en parts alíquotes sovintejaven les *llengües* o s'empraven petits tallamars múltiples, quan calia servir aigua a la demanda o de *barba* s'usaven *rolls* i *ulls* –valencians i il·licitans–, si s'organitzaven tandes i torns s'empraven majoritàriament derivacions amb comportes i si s'havia de protegir el recurs front abusos i robatoris s'amagava el partidor en una caseta ben tancada –*feses* riberenques, *sistars* morvedrins, *Casa Clara* i *Casa Fosca* de la Safor. No cal oblidar, així mateix, les almenares que servien per retornar o alleujar aigua excedentària rius i barrancs.

L'emmagatzematge de l'aigua de reg s'efectua de vegades al mateix canal, amb parades que regolfen l'aigua i permeten dominar els alterons, però també amb basses i safareigs, fonamentalment a la petita hidràulica de muntanya, com s'esdevé als microsistemes de la Serra d'Espadà. Fora dels sistemes de reg, però indiscutiblement lligats a llur funcionament i evolució, queda el magnífic conjunt d'embassaments valencians antics, estudiat ja fa dècades per LÓPEZ GÓMEZ (1988) i revisitat darrerament per PÉREZ MEDINA (2002), incorporant-hi noves troballes. De la mateixa manera, s'ha de recordar la imbricació del patrimoni del regadiu amb altres elements del patrimoni hidràulic –llavadors, els abeuradors, les fonts públiques, els molins, batans, i fàbriques de llum, mesuradors, galliponts, etc– que en el passat formaren part d'un mateix hidrosistema, amb una gestió conjunta generalment a càrrec de les comunes rurals i els consells urbans.

En aquest sentit, no cal oblidar que al costat d'aquestes infraestructures es desenvolupà tot un llegat invisible, el qual és una part fonamental del fet patrimonial. L'ús social de l'aigua ha configurat tot un entramat normatiu i jurídic –ordenances i reglaments–, que a més de contribuir al escrupolós funcionament dels sistemes de reg, constitueix un rellevant patrimoni immaterial. El regadiu generava, a més a més, un espai de relació, que afavoria l'encontre de veïns, tractes o celebracions religioses, tota una cultura de l'aigua. Entre les obres d'infraestructura i aquesta cultura de l'aigua hi ha un lligam i una estreta dependència, una interacció que es retroalimenta positivament, o darrerament més a sovint, de manera negativa. Al

temps que s'estimben obres hidràuliques i s'abandonen els camps, s'esvaeix tot aquest patrimoni immaterial, de la mateixa manera que a la inversa, quan la cultura i la societat agrària entren en crisi, el patrimoni acaba per abandonar-se i arruïnar-se. L'exemple més rellevant és el del Tribunal de les Aigües de València, que ha perdut funcionalitat i només és sostingut pel seu valor simbòlic, però que es trontolla davant la pèrdua accelerada de superfície regable.

VALORAR, PROTEGIR, UTILITZAR

La conservació del patrimoni hidràulic ha esdevingut als darrers anys una reivindicació social ben estesa, tant entre els experts en la matèria com entre diversos col·lectius ciutadans, associacions de veïns, entitats cultural, grups ecologistes, etc. La valoració d'aquest patrimoni cultural sembla haver-se generalitzat en paral·lel a les reivindicacions de protecció d'altres formes constructives de la ruràlia i al patrimoni natural. Els valors etnològics, didàctics, científics i estètics d'aquestes antigues infraestructures i artefactes els han convertit en un recurs turístic per a moltes localitats del medi rural o com a recurs patrimonial complementari en espais d'oci i esbargiment en zones urbanes i periurbanes.

Molt a sovint l'aprofitament d'aquest recurs és puntual, un partidor, un molí o un aqüeducte serveixen per exaltar la vàlua d'un camí, un ribàs o fins i tot un espai edificat, al medi rural o urbà, molt a sovint quan l'horta ja és desapareguda o resta molt minvada. En altres ocasions, és el sistema hidràulic en conjunt el que encara pot ser objecte d'una actuació de valorització i aprofitament com a recurs turístic o d'oci, o almenys bona part d'ell, com s'esdevé per exemple amb la "Ruta del Agua" a Chelva. Moltes altres localitats de la Serrania, de l'Alt Palància o d'altres comarques valencianes presenten un potencial similar per desenvolupar actuacions d'aquesta mena i accions destinades a la promoció turística dels regadius tradicionals, el valor didàctic dels quals es veuria incrementat si l'hidrosistema en conserva la integritat i és mante en ús.

Hi han certes iniciatives que poden augmentar el valor com a recurs turístic o recreatiu d'aquest patrimoni. El primer element, el més elemental, és la inserció de les infraestructures hidràuliques com a fites clau d'itineraris destinats a pràctiques turístiques o esportives. Així per exemple, el disseny de rutes –integrades o no en la xarxa europea de camins gran recorregut com a PRs o SLs– que travessen o descriuen aquests conjunts és una ferramenta bàsica, que ha de ser potenciada amb la inclusió d'una adequada senyalètica destinada a l'explicació del significat del sistema hidràulic, dels seus valors i usos tradicionals, de la mateixa manera que es fa amb arbres singulars i altres fites paisatgístiques. Són iniciatives de baix cost que pot ser potenciada amb la publicació de tríptics i llibres que servisquen de guia per a completar els itineraris².

² Entre les publicacions de rutes temàtiques sobre l'aigua amb itineraris cal destacar el treball gairebé pioner de Bru (1992) i els posteriors de Hermosilla *et al.* (1999) i Sendra (2001).

Quan el patrimoni hidràulic es troba en mal estat de conservació, existeixen diverses vies per obtenir recursos públics destinats a la seua restauració. En comarques objecte de programes de desenvolupament rural, els fons d'aquestos (LEADER i PRODER) han permès fer intervencions a diferents escales territorials (comarques-municipis) i magnituds pressupostàries. És el cas, per exemple, de les intervencions als Molins de l'Alt Vinalopó. Així mateix, altres administracions, Diputacions, Conselleries han finançat treballs de recuperació d'aquest patrimoni, com per exemple la Noria de Casas del Río o l'adequació del Museu de l'Aigua a Begís, i en altres llocs d'Espanya han tingut lloc intervencions patrocinades per projectes LIFE, que malgrat estar destinats a la protecció d'espais naturals, poden també servir per recuperar-ne el patrimoni hidràulic.

La qualitat paisatgística, arquitectònica o biòtica de l'espai on és localitzat el patrimoni hidràulic és evidentment, una variable fonamental per garantir-ne la preservació i potenciar-ne l'ús turístic. La presència d'aiguamolls o corredors fluvials en bon estat de conservació, la proximitat de masses forestals o d'elements singulars del relleu enalteixen la bellesa de l'arquitectura de l'aigua. Així, els elements inicials dels sistemes fluvials solen ser una fita clau per tractar-se de cruïlles o entreforts dels camins naturals de l'aigua amb les seues derivacions artificials. Els assuts en són un bon exemple. El regolf generat per aquestes rescloses solen ser punt de trobada per al bany i altres activitats aquàtiques, recursos sempre ben valorats per la població local i els visitants, com demostra l'afluència de visitants –pescadors, banyistes o esportistes– als assuts d'Antella, Bolbaite, Jalance, Gestalgar... De la mateixa manera, trams fluvials amb una considerable densitat d'infraestructures, com ara el Baix Túria, poden servir d'esperó per articular la protecció i restauració de riberes fluvials, principalment si mantenen formacions vegetals en bon estat de conservació o amb una qualitat potencial. Un exemple d'iniciativa es el projecte de Parc Fluvial del Túria, entre Vilamarxant i Manises, finançat per la Confederació Hidrogràfica del Xúquer. També resulta fàcil la preservació i l'ús turístic i recreatiu dels sistemes situats en parcs naturals, bé a les muntanyes, com podria ser el sistema hidràulic tradicional d'Ain a la serra d'Espadà, o bé als costaners, com en tot el patrimoni present a les marjals hortícoles i arrosseres, on séquies, ullals i fonts sustenten formes de vida protegides per lleis internacionals i paisatges d'una qualitat excepcional. Malgrat això, la protecció d'infraestructures tan singulars com les del cultiu en bancs de Pego o el monumental exemple de Nules o la Marjalera de Castelló, no ha estat sempre ben entesa ni ben acollida, i les polítiques de conservació no poques vegades hi han arribat a temps o amb suficient energia.

El context espacial en el que trobem el sistema hidràulic potser també, en conseqüència, un factor de risc o de degradació del patrimoni. Dissortadament hem vist moltes vegades com fins i tot, aquesta degradació de l'entorn ha estat aprofitada com a argument polític per donar suport a la destrucció de rics conjunts patrimonials, com el del Camí del Pouet de Campanar o l'Horta de la Punta. I en molts

dels espais periurbans o d'arees rurals dificulta notablement la preservació futura del patrimoni hidràulic i retallarà el seu ús turístic o recreatiu.

De la mateixa manera, la qualitat i la quantitat de les masses d'aigua vinculades a aquestes infraestructures influeixen de manera directa en el potencial turístic i recreatiu del patrimoni hidràulic. El riu Segura n'és un exemple paradigmàtic. Resulta vergonyosa la situació dels magnífics conjunts dels assuts d'Orihuela –Assuts de Callosa i Almoradí– i Rojales –Assut de Rojales i Rueda Bernarda–, vora els quals els turistes passen espadats, de vagades tapant-se les vies respiratòries amb un mocador. Alguns assuts de l'horta de València presentaven una situació igualment lamentable fins la recent inauguració de la EDAR de Paterna i Fuente del Jarro, i sobre els de la Ribera Baixa del Xúquer no hi ha moltes raons per a ser optimista, fonamentalment a causa de la perceptible pèrdua de cabals al llarg dels darrers 25 anys. La pèrdua de qualitat és perceptible fins i tot en els trams manxegs.

Els regadius alimentats per aigües subterrànies es troben en circumstàncies similars, fonamentalment de resultes de la caiguda generalitzada dels freàtics que ha provocat l'expansió del regadiu sobre vessants i altes planes amb aigües hipogees. La construcció de pous cada vegada més profunds per esperar l'expansió del taronger cap a l'oest ha assecat nombrosos pous tradicionals i ullals del litoral i ha reduït la aportació d'aigua neta a uns sistemes amb una qualitat minvada pel creixement urbà i industrial, tot forçant la substitució de captacions històriques per pous a motor. El cas del riu dels Sants, que en el passat gaudí d'un cabal constant garantit pels massissos kàrstics de ponent i ara queda part de l'any en sec, és un clar exemple de la desfeta generada sobre el patrimoni natural i cultural d'una comarca pel desgavell de la gestió dels recursos subterranis al nostre país. Això ha generat circumstàncies gairebé còmiques, com que la tradicional benedicció de les aigües de la Font de Quart de la Vall de Segó, haguera de produir-se fa pocs anys, sobre un caixer sec.

Existeixen altres factors de risc que amenacen el patrimoni del regadiu valencià. Les iniciatives de modernització en marxa en podrien deixar malparades moltes fites històriques. Probablement per raons de màrketig –públic i privat, electoral i econòmic–, d'uns anys ençà s'ha imposat el terme modernització per designar els processos de transformació dels sistemes tradicionals de regadiu per inundació cap a sistemes de reg pressuritzat, bé destinats al degoteig o a l'aspersió, quan no al revestiment dels canals. Aquestes iniciatives han estat bastant més nombroses als regadius de les grans planes costaneres, on hi han grans projectes de transformació destinats a l'estalvi dels recursos –estalvi local, que no del conjunt del sistema hídic–, a l'increment de la productivitat de l'aigua i a la millora de les condicions de treball de l'agricultor. Sobre els efectes que pot generar l'abandó de les infraestructures històriques ens han alertat alguns autors (SALES, 1999), i l'abandó sol ser el primer pas cap a la ruïna.

ÚS I PROTECCIÓ

L'ús de les infraestructures és allò que les manté vives, és la raó per la qual han estat construïdes i el fet que els dóna sentit, “el ser de la cosa” en termes de Heidegger, com recorden CANTERO (1997) o CRUZ (1999). El fet que els llauradors mantinguen viu el sistema ultrapassa el valor que al patrimoni se li puga conferir com a recurs turístic, didàctic o recreatiu. Al capdavant de tot, les infraestructures de regadiu van estar pensades i construïdes amb la única intenció d'aportar aigua als camps i incrementar-ne la seua productivitat. Cap llaurador, mestre d'obres o enginyer pensava en un possible ús turístic o recreatiu d'aquestes, per bé que les dimensions o l'eficiència d'aquests artefactes fora lloada de ben antuvi per viatgers i erudits estrangers, desplaçats de fet generalment amb un interès més agronòmic o fisiocràtic que purament contemplatiu o turístic.

Però sols l'ús no garanteix la preservació del patrimoni hidràulic ni de molts dels seus valors. De fet, la història recent del nostre patrimoni arquitectònic és ben plena d'exemples de desafortunades restauracions. Com és fàcil imaginar, aquesta mena d'actuacions han tingut lloc amb menor ressò sobre un patrimoni –l'hidràulic– que durant molts anys no es valorava suficientment. Sols així s'expliquen intervencions com la de l'aqüeducte d'Alpuente, que és l'exemple més cridaner, però que és sols un cas més d'entre molts, en els que la manca de coneixement o de valoració de l'obra hidràulica o bé la falta d'inversions, ha provocat danys sobre obres centenàries.

Altres vegades, aquestes desfetes han minvat els valors naturals i paisatgístics d'aquests sistemes hidràulics, com ara amb els revestiments amb formigó o escullera de determinats assarbs, fonts i ullals. Casos com el de la Séquia del Mareny de Cullera o de la Font Salada d'Oliva, tots dos revestits d'escullera, són particularment dolorosos, per estar emplaçats en dos parcs naturals i haver estat conseqüència d'actuacions finançades amb diners públics.

Comtat i debatut, el desenvolupament urbà i industrial de la societat valenciana ha generat un seguit de canvis que d'una banda amenacen la preservació del patrimoni del regadiu històric, per l'expansió urbanística, la modernització de les tècniques de reg i la crisi del medi rural tradicional. Però, d'altra banda, la rapidesa i brusquedat dels canvis territorials i culturals han generat una reacció i una resposta social, a la recerca de la preservació d'aquest patrimoni. És una conseqüència inevitable en una societat que, en el transcurs d'una sola generació, ha saltat d'un model agrari tradicional a un espai post-industrial. En aquest sentit, en altre lloc es proposava la qüestió següent: quants dels centenars de persones que passen diàriament pel Jardí del Túria, a peu o en bicicleta, i pugen o baixen l'assut de Rovella, saben quin assut travessen, o coneixen simplement què és un assut? La resposta ens donaria una mida estadística de l'escletxa oberta entre hortes i ciutats, de la desvinculació cultural entre aquests dos models de societat, i tal vegada, entre dos generacions de valencians (SANCHIS, 2004).

CANTERO (1998) ha expressat molt bé aquest canvi sobtat i extrem: “*Las transformaciones de lugares de agua han sido tan radicales que inducen al visitante y al lugareño a la confusión, imaginando formas de vida que nunca fueron y descartando otras en el olvido. La memoria de funciones y valores no ha sobrevivido a dos generaciones: cauces enterrados, cañas obstruidas, manantiales contaminados, pozos cegados, hontanares y albuheras convertidos en vacíos, turnos de riego despreciados, fuentes sin otro papel que el del ornato banal –sin otra connotación espacial que la de la rotonda que aligera la vista del automovilista apresurado*”.

Com a conseqüència d'aquests canvis, ens trobem amb un patrimoni extremadament fràgil, per la seua dependència d'una activitat agrària en crisi o en transformació, segons el cas, el que obliga moltes vegades al salvament “in extremis” del patrimoni i a la seua preservació en condicions forçades o fins i tot absurdes. Així trobem situacions tan ridícules com la de l'aqüeducte de la Torre Lloris, sota un pont de les vies de l'AVE Madrid-València, o del Molí de Bonany –séquia de Montcada– i el partidor de Beniferri –séquia de Tormos–, ambdós a l'interior del bucle d'incorporació d'una autovia de ronda, un cas que no deixa de ser paradoxal per quant el conjunt estava destinat a ser la seu d'un museu sobre l'horta fa ara poc més de 10 anys.

D'aquesta manera, junt a magnífics exemples d'un patrimoni ben viu i encara integrat paisatgísticament en agrosistemes centenaris, trobem un *patrimoni deslocalitzat*, transportat fora del seu àmbit natural –en general, com a resultat d'una voluntat i acció de salvament–, com ara les sènies i nòries exposades a les rotondes del Baix Segura o el Maestrat, o un *patrimoni descontextualitzat*, que sense haver sigut transportat, ha perdut bona part de les seues referències espacials i paisatgístiques, com ara el partidor de Sant Onofre, en un jardí urbà a Quart de Poblet. Són situacions no desitjables, però així i tot preferibles a la pèrdua o la destrucció total del patrimoni.

En definitiva, l'anàlisi del patrimoni hidràulic valencià, i per extensió del patrimoni rural, ens mostra una mancança d'instruments integrals per a la seua gestió. Es fa imprescindible la creació d'una ferramenta metodològica que faça possible, a més de l'inventari, l'avaluació del patrimoni. D'aquesta manera les decisions i accions de posada en valor i recuperació dels bens patrimonials es farien de forma ordenada i coherent per part tant de tècnics com de polítics.

BIBLIOGRAFIA

- BARBERÀ, B. (1998): *Els molins fariners hidràulics a la Conca del Riu de Les Coves*, Tarragona, Associació Cultural Tossal Gros, 1998.
- BARBERÀ, B. (2002): *Catàleg de molins fariners d'aigua de la Província de Castelló*, Editorial Antines, 2002.
- BARCELÓ, M. (1989): El diseño de espacios irrigados en Al-Andalus: un enunciado de principios generales. *I Coloquio de Historia y medio físico*, XV-XLVII, Almería.
- BRU, C. (1992): *Los caminos del agua. El Vinalopó*, Confederación Hidrográfica del Júcar, Valencia, 257 pp.

- BUTZER, K.W. *et al.* (1989) Orígenes de la distribución intercomunitaria del agua en la Sierra de Espadán (País Valenciano). *Los paisajes del agua*, pp. 223-228, Universitat de València i Alacant.
- CANTERO, P.A. (1997): Arquitectura del agua, el espacio del agua. *PH. Boletín del Instituto Andaluz del Patrimonio Histórico*, 18: 86-92, Sevilla.
- (1998): La memoria del agua (valores, usos y representaciones del agua en las ciudades del sur). *I Congreso Ibérico sobre Gestión y Planificación Aguas*, Zaragoza, http://www.us.es/ciberico/archivos_acrobat/zaraponencantero.pdf.
- CONSTANTE, J.L. (1984): La noria en los sistemas de regadío del Bajo Maestrazgo, *Boletín del Centro de Estudios del Bajo Maestrazgo*, 5: 37-56.
- CRUZ, J. (1999): El patrimonio cultural en el medio rural valenciano. Aportaciones para un debate conveniente. *Ruralia*, 4, 9-20.
- DIZ, E.; GARCÍA, A.; GEA CALATAYUD, M. (1986): Norias, cénias, bombillos y otros aparatos elevadores de agua en el Bajo Segura, *Ayudas a la Investigación 1984-1985*, vol. II, Instituto de Cultura “Juan Gil-Albert”, Alacant.
- FERRI, M. (1998): *Catàleg General del Patrimoni del Camp de Morvedre*, Sagunt, Fundació Bancaixa.
- FERRI, M. i SANCHIS, C. (1997): Transformacions al regadiu històric valencià: La sèquia Major de Sagunt, 1783-1860. *Cuadernos de Geografía*, 61, Universitat de València.
- GLICK, T.F., GUINOT, E., MARTÍNEZ, L.P. eds. (2000): *Els molins hidràulics valencians. Tecnologia, història i context social*, València, Institució Alfons el Magnànim.
- GUINOT, E. *et al.* (1999): *La Real Acequia de Moncada*, Col. Camins d’Aigua, Generalitat Valenciana, València.
- (2000): *La Acequia Real del Júcar*, Col. Camins d’Aigua, Generalitat Valenciana, València.
- (2001): *Las acequias de la Plana de Castellón*, Col. Camins d’Aigua, Generalitat Valenciana, València.
- (2003): *Las acequias de Elche y Crevillente*, Col. Camins d’Aigua, Generalitat Valenciana, València.
- HERMOSILLA, J. (dir.), (2003): *El Patrimonio del Agua en el Valle de Ayora-Cofrentes*. Col. Regadíos Históricos Valencianos. Valencia. Direcció General de Patrimoni Artístic; Conselleria de Cultura i Educació; Generalitat Valenciana.
- (2003): *Los Sistemas de Regadío en la Costera. Paisaje y Patrimonio*. Col. Regadíos Históricos Valencianos. Valencia. Direcció General de Patrimoni Artístic; Conselleria de Cultura i Educació; Generalitat Valenciana.
- (2004): *La Arquitectura del Agua en el Riu Magre. Alcalans-Marquesat*. Col. Regadíos Históricos Valencianos. Valencia. Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià; Conselleria de Cultura i Educació; Generalitat Valenciana.
- (2005): *El regadío histórico en la comarca de Requena-Utiel. Geografía y Patrimonio*. Col. Regadíos Históricos Valencianos. Valencia. Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià; Conselleria de Cultura i Educació; Generalitat Valenciana.
- IRANZO, E. (2005): Aproximación a los sistemas de regadío del interior valenciano. *El Lebrillo Cultural*, 21: 17-24.
- LÓPEZ GÓMEZ, A. (1988): *Els embassaments valencians antics*. Generalitat Valenciana, Conselleria d’Obres Públiques, Urbanisme i Transports, 72 pp.
- MARCO, J.; SANCHIS, C. (2003): Una aproximación a la evolución histórica de los regadíos valencianos. Infraestructuras, hidrología e hidráulica. *La construcción del territorio*

rio valenciano. Patrimonio e historia de la ingeniería civil, Colegio de Ingenieros de Caminos, Canales y Puertos de la Comunidad Valenciana, Valencia.

PÉREZ MEDINA, T.V. (1999): *Los molinos de agua en las comarcas del Vinalopó (1500-1840)*, L'Algoleja, Petrer.

——— (2002): Petits embassaments valencians del segle XVIII, *Cuadernos de Geografía*, 71: 11-30.

SALES, V. (1999): Terra i societat en l'horta de la Reial Séquia de Montcada. *Mètode. Revista de difusió de la investigació*, 22: 28-29.

SANCHIS IBOR, C. (2004): Les terres de l'Horta de València. Crònica de la recent reducció superficial del regadiu històric, *Afers*, 47: 111-127.

SENDRA, F. (1996): Un patrimoni quasi desaparegut: els molins d'aigua del riu Gorgos, *Aguaites*, Dénia, n. 12 pp. 7-29.

——— (1998): *Molins d'aigua a la Vall d'Albaida*, Ontinyent, Caixa d'Estalvis d'Ontinyent.

——— (2001): *Passeig pels molins d'aigua de la Safor*, València, Edicions del Bullent.